

Cilt/Volume 2, Sayı/Issue 4, Temmuz /July 2020, ss. 287-302.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.07.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.07.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

GÖKTÜRKLER VE ÜZENİNİN YAYILMASI ÜZERİNE

FARHAD MAKSUD*-RAHMANALİ MURADALİYEV**

ÖZET

Üzengi, başlangıçta Orta Avrasya konargöçer halkları tarafından deri ve ahşaptan yapılmıştı. Eski Hindistan'da ata binmede dengeyi korumak için atın tek tarafında asılı duran halkalar olarak kullanılırken, Çin, Kore ve Japonya'da ise üzengi ahşap esaslı, metal kaplı, dekoratif özellikli cenaze eşyalarının ayrılmaz bir parçası olarak kullanılmıştı. Üzengileri, Avrupa topraklarına ilk kez Avarların yaydıklarını inkâr etmeden Göktürk Kağanlığı döneminde demirden dökme çift üzengilerin yaygın hale gelmesinin, büyük bir süvari ordusu olan Göktürk Devleti'nin devrimci aktivizminden kaynaklandığı söylenebilir. At koştururken, üzengi üzerine yaslanmış halde bir yay veya kılıç çekmek çok daha kolaydı. Bu, tabii ki, konargöçerlerin ordularının temeli olan süvari yeteneklerini önemli ölçüde arttırmıştı. Ancak, sert bir eyer olmadan, üzengi üzerine yaslanmak daha zordu ve aynı zamanda atın yaralanma riskini de arttırdı. Bu tür vakaları inceleyen geçmişteki teknoloji uzmanları, kendi zamanı için önemli olan at ekipmanlarını icat etmiş ve zamanla geliştirmiştir. Demir üzengi, İlk Orta Çağ Orta Asya konargöçer uygarlığının ortaya çıkmasında ve Türk boylarının geniş alanlara yayılmasında önemli olan ana araçlardan biriydi ve tekerlek veya matbaa kadar önemli olduğu söylenebilir. Batı Tanrı Dağları'nın eteklerinde bulduğumuz Taşkent civarındaki Süngekkurgan mezarı (Özbekistan), konum kolaylığı ve mineral zenginliği nedeniyle Göktürklerin tercih ettiği, stratejik öneme sahip olan alanlardan biridir. Süngekkurgan mezarı, Göktürk Kağanlığı'nın temelini oluşturan konargöçer ve yarı yerleşik nüfusun bir anıdır. Burada bulunan üzengi tipi, MS 6.-9. yüzyıllarda Altay'dan Güney Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir bölgede yaygın olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: at koşum takımı, üzengi, Göktürk Kağanlığı, Batı Tanrı Dağları, Süngekkurgan mezarı, Özbekistan.

THE KÖKTÜRKS AND SPREAD OF THE STIRRUPS

ABSTRACT

Stirrups were originally made of leather and wood by the Central Eurasian nomadic peoples. In Ancient India, there were rings hanging on one side of a horse to maintain the balance during horse riding, while stirrups were used as an integral part of wood-based metal-covered funeral articles in China, Korea and Japan. It can be said that the prevalence of cast iron double stirrups during the Köktürk Qaghanate was caused by the revolutionary activism of the Qaghanate cavalry, without denying that Avars first spread the stirrups to European lands. It is much easier to shoot a bow or to lift a sword while riding a horse and leaning on stirrups. This, of course, significantly increased the abilities of the cavalry which was the basis of the nomadic army. However, without a solid saddle, it was harder to lean on stirrups which would also increase the risk of injury of the horse. The ancient technologists who noticed such cases, invented and developed the horse equipment, which was very important for their time. Invention of cast iron double stirrups were one of the main tools leading to the emergence of the Medieval Central Asian nomadic civilization, the expansion of the Turkic tribes in large areas and was as important as invention of the wheel or printing press. The Süngekkurgan burial in the West Tianshan mountains in the Tashkent area (Uzbekistan) that we found is one of the areas with an important strategic position in terms of ease of location and mineral richness preferred by the Köktürks. The Süngekk burial is a monument of the nomadic and semi-settled populations, which

* Doç.Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent, Mirza Uluğbek Sok. 81. E-Posta: fmaksudov@gmail.com.

**Araş. Gör., Özbekistan Bilimler Akademisi Milli Arkeoloji Merkezi, Taşkent, Mirza Uluğbek Sok. 81. E-Posta: rakhmonmurod@gmail.com.

form the basis of the Köktürk Qaghanate. The type of stirrup found here has been widely used in the region from Altai to South Central Asia during the 6th-9th centuries AD.

Key Words: Horse equipment, stirrups, Köktürk Qaghanate, West Tianshan, Süngök kurghan burial, Uzbekistan.

GİRİŞ

2019 yılının sonunda, Özbekistan'ın Taşkent Vilayeti Bostanlık İlçesi Süngök Köyü civarındaki Çarvak Suni Gölü'nün kıyılarında çeşitli antik seramik parçaları, insan kemikleri ve kafataslarının varlığı tespit edilmiştir. Bu haber¹ üzerine bölgeye Özbekistan Bilimler Akademisi'ne bağlı Milli Arkeoloji Merkezi kurtarma ekibinin uzmanları tarafından bölgede bir çalışma başlatılmıştır. Taşkent vahasının kuzeydoğu bölümünü oluşturan Batı Tanrı Dağları, Ügem, Piskem ve Çatkal sıradağlarından oluşur. Buradaki sırtlar, aynı isimdeki nehirlerin aktığı vadilerle ayrılır. Günümüzde burası, Taşkent'in 100 kilometre kuzeydoğusunda, Taşkent Vilayeti Bostanlık İlçesi'nden 150 metre yüksekte bulunan Çarvak Havzası'nda 20. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında sulamalı tarımı geliştirmek amacıyla inşa edilen aynı adı taşıyan baraj ve suni gölün çevresidir.² Süngök Anıtı, Çatkal Nehri'nin sol kıyısında, deniz seviyesinden 900-1000 metre yükseklikte bulunmaktadır (Ek 1). Son 50 yıldır Çarvak Baraj Gölü'nün mevsimsel olarak su toplama ve tahliye modunda çalışmasından dolayı sürekli genişlemesi ve daralması nedeniyle daha aşağıdaki kurgan höyükleri korunmamış, yukarıdakilerin ise sadece üst kısımları tahrip olmuştur (Ek 2).

Kurgan alanı yaklaşık bir hektar olup baraj gölü kıyısında kuzey-güney yönünde 50 metreye, doğudan batıya 150-200 metreye kadar uzanır. 2019 yılında yapılan kısa süreli yüzey araştırmaları ve küçük çapta kazılar sırasında burada iki dağınık kurgan tipine ait gömü yeri açılmış (Ek 3) ve çok sayıda çanak çömlek parçası, demirden bıçak ve hançer, at ekipmanları – ağızlık demirlerinin parçaları (kantarma, gem vb.), at başlığının demir tokaları ve bir tane dökme demirden imal edilmiş üzenge bulunmuştur (Ek 4, 5). Arkeolojik bulgular arasında, genellikle nadir bulunan ve geçmişteki teknolojik gelişme açısından önemli olan bir demir üzenge bulunması, bunun üzerinde ayrı bir çalışma yapmamıza neden olmuştur (Ek 6). Aşağıda, üzenge'nin tarihi gelişimi ve bu konudaki yeni bulgularımızla ilgili kaynakların bir analizini sunmaktayız.

1. İlk Üzenge Deneyimleri

Üzenge, Eskiçağ'da geliştirilen, binicinin bacağına yerinde tutan ve eyere bir ip ile tutturulmuş hafif bir çerçeve veya halkadır. Üzenge genellikle atlara veya katırlara binmek için yardımcı bir araç olarak kullanılmakta olup binicinin eyer üzerinde sabit durmasını ve hayvanı kontrol etme yeteneğini önemli ölçüde artıran bir ekipmandır. Hayvanların, iletişim, ulaşım ve savaş gibi durumlarda insanlara faydalı olmasını sağlar. Başlangıçta ata tırmanmada bacak veya ayak parmağı için bir destek olarak kullanılan üzenge çift değil tek taraflıydı. Daha sonra, eyer, dizgin ve at koşum takımının bir parçası olarak çift üzenge icat edilmiştir. Böylece, üzenge, at biniciliğinin tüm önemli olanaklarından yararlanmada insan tarafından gerçek bir devrim yaratan at ekipmanının önemli bir parçası olmuştur. Üzenge'nin, uzun süreli savaşlarda biniciye daha fazla istikrar sağlayan en önemli icatlardan biri olduğu söylenebilir. Savaş sırasında atların yaygın olarak kullanılmasını sağlamanın bir yolu olarak üzenge, genellikle savaş arabası ve eyerden sonraki üçüncü devrimci adımdır. Üzenge ile silahlı bir binicinin savaş sırasında attan düşme olasılığı daha düşüktü. Bu durum savaş tarihinde, at binicisinin ağır bir silahı hatta geriye bakarak iki elle ok-yay kullanmasını sağlamıştır.³

Burada daha önce sert ahşaptan yapılan eyer icadının gerçek bir üzenge oluşumuna yol açtığı unutulmamalıdır. Sıkı bir eyer olmadan, sürücünün üzenge üzerindeki ağırlığı anormal basınç noktalarına ve atın sırtının ağırlığına neden olur. Bazı kaynaklara göre, ilk sert eyerler, MÖ 3. yüzyıl civarında Asya'da ortaya çıkan ahşap bir çerçeveye sarılmış keçeden yapılmıştır (Ek 7, 8, 9). I.L. Kyzlasov, ilk olarak organik malzemelerden (ahşap, deri) yapılmış olan üzenge görünümünü analiz edenlerden biri olup üzenge'nin MÖ 4.-3. yüzyıllardan beri yaygın olarak kullanıldığı fikrini ileri sürmüştür.⁴ Ona göre, üzenge oluşumu sert eyer ile yakından ilişkilidir ve bilinen görünümü neredeyse aynı zamanda meydana gelmiştir. Ayrıca üzenge demirlerinin belirli bir bölgede değil, birbirinden bağımsız olarak farklı noktalarda ortaya çıktığını doğru tespit etmiştir. Birçok araştırmacıya göre, üzenge'ler bozkır halkları arasında

¹ Taşkent Uluslararası Okulu öğretmeni Scot Becker'e bize haberi için teşekkür ederiz.

² *Drevnosti Charvaka*, Taşkent, 1976, s.3.

³ Lynn Townsend White, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press, 1964, s.14.

⁴ I.L. Kyzlasov, "O proishozhdenii stremjan", *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1973, s.36.

ortaya çıkmıştır. Çünkü konargöçer ya da yarı göçebe otlatıcılık onlarda önemli bir rol oynamış ve süvariler uzun zaman—boyunca ordunun önemli bir bileşeni olmuştur. Bazı bilim adamlarının ise, bu tespiti inkâr etmeden, üzeninin konargöçer komşularına karşı hızlı bir şekilde at biniciliği konusunda ustalaşan yerleşik halklar tarafından icat edildiği fikri hala yaygındır. Bir başka ilginç hipoteze göre, üzenili eyer ilk önce dağ konargöçerleri arasında ortaya çıkmıştır. Çünkü at koşum takımı olmadan dik yamaçlara tırmanmak neredeyse imkânsızdır.

Bazı araştırmacılar, ilk üzenilerin milat başlarında bir İskit kavmi olan Sarmatlar arasında ortaya çıktığını belirtirken, diğerleri Geç Han döneminde Çin'i sınırlayan bölgelerde icat edildiğini söylemektedir. Başka bir grup araştırmacı üzeninin Güney Sibiry'a da MS 3.-5. yüzyıllarda keşfedildiğini tartışırken, bazıları MS 4. yüzyılda Kore'nin Kogürö devletinin bu bağlamda üstünlüğünü savunmaktadır. Ayrıca, üzeninin Hun toplulukları arasında ortaya çıktığı yönünde düşünceler de vardır. Son olarak, başka bir hipoteze göre, üzenği icadının Eski Türklerle ilişkili olduğu ve MS 6. yüzyıla dayandığı ileri sürülmektedir.⁵ Üzenği icadı konusunun ne kadar derin bir mesele olduğu, bu konunun, Avrasya geçmişinde uzman olan bilim adamları tarafından ele alınmasından anlaşılır. Örneğin, A.K. Ambroz⁶, S.I. Vainşteyn⁷, M.A. Littauer⁸, V.P. Nikonorov⁹ ve diğerleri üzeninin Uzak Doğu'da ortaya çıktığını iddia ederler. A.Dien ise, bu teknolojik yeniliğin Çin kökenli olduğunu belirtir¹⁰. S.G. Klyashtorny, D.G. Savinov¹¹, P.I. Shulga, V.V. Gorbunov¹² ve diğerleri, üzeninin Uzak Doğu'dan Güney Sibiry'a ve Orta Asya'ya milattan sonraki ilk bin yılın ortalarında yayıldığını belirtmişlerdir.

MÖ 2. yüzyılın sonunda, Hindistan'da kullanılan ve bir üzenğiye benzeyen en erken demir halka, sadece ayak başparmağına uyan ve dengeyi koruyabilen bir halkaydı. Bu eski ayak desteği, kumaş veya deriden yapılmış bir eyerin dibinde yer alan ayak başparmağı için özel yapılmış bir halkadan oluşuyordu.¹³ Şeklinden dolayı çıplak ayakla kullanıldığı düşünülebilir, bu durum insanların atlara çıplak ayakla bindiği güney ve orta Hindistan'ın sıcak iklimi için tipik olduğu söylenebilir. A.Dien'in en son araştırmalarına göre, üzenği milattan sonraki ilk yüzyıllarda Çin'de ortaya çıkmış ve Orta Avrasya'nın konargöçer halkları aracılığıyla diğer bölgelere yayılmıştır.¹⁴ Ayağı tamamen dayandırabilmek için tasarlanan üzeninin en eskisi, Çin'in Changshi ve Anyang eyaletlerinden Jin Hanedanı dönemine, yani MS 4. yüzyılın başlarına ait göçebe Syanbilerin mezarlarında bulunmuştur. Ancak bu üzenği de sadece atın üzerine çıkmak için özel yapılmış tek taraflı ayak dayanağı idi.¹⁵ Anyang'ın Syanbi mezarlarında bulunan ilk üzenğiler ahşap esaslı olup üst kısmı metalle kaplanmıştı (demir, tunç vb.). Bize göre, bu üzenğiler üst sosyal tabaka üyeleri için düzenlenen cenaze eşyalarının ayrılmaz bir parçası olarak sadece dekoratif bir karaktere sahip olmuştur. Böyle üzenğiler ayrıca Kore Yarımadası'nda ve Japonya'da çok sayıda bulunur¹⁶ (Ek 10, 11).

2. Göktürkler ve Demirden Dökme Çift Üzenği

I.L. Kyzlasov tarafından Hakasya'daki Taştık Kültürüne ait olduğu tespit edilen demir üzenği, bu araştırmacı tarafından MS 3. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹⁷, ancak bu tarihlendirme somut bilgilere dayandırılmamıştır (Ek 12). Orta Çağ'ın başlarında Avrupa'ya ulaşan bir üzenği kompleksi Macaristan'daki mezarlarda bulunmuş ve bunun araştırmacılarca Ural ve Doğu Avrupa'nın bozkırlarından göç eden Avarlara ait olduğu doğrulanmış olmasına rağmen¹⁸, bu konuda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Volga (İdil) Nehri'nin ortalarına ulaşan alanlarda bulunan üzenğileri inceleyen I.L. Izmaylov, onların MS 6. yüzyılın sonunda Avarlar tarafından Kuzey Kafkasya ve Doğu Avrupa topraklarına getirildiğini belirtmiştir¹⁹ (Ek 13). V.P. Nikonorov'un da bu fikri desteklediği bilinir. A.K.

⁵ I.L. Kyzlasov, *agm*, s.24.

⁶ A.K. Ambroz, "Stremena i sedla rannego srednevekov'ja kak hronologicheskij pokazatel' (IV-VIII vv.)", *Sovetskaya arheologiya*, S.4, 1973, s.91.

⁷ S.I. Vainşteyn, *Mir kochevnikov tsentra Azii*, Moskova, 1991, s.223.

⁸ M.A. Littauer, "Early stirrups", *Antiquity*, S.55 (214), 1981, s.105.

⁹ V.P. Nikonorov, "K voprosu o roli stremjan v razvitii voennogo dela", *Stepi Jevrazii v drevnosti i srednevekov'ye*, Sankt Petersburg, C.II, 2003, s.264.

¹⁰ A.E. Dien, "The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History." *Ars Orientalis*, S.16, 1986, s.56.

¹¹ S.G. Klyashtorny, D.G. Savinov, *Stepnyje imperii Yevrazii*, Sankt Petersburg, 1994, s.101-102.

¹² P.I. Shulga, V.V. Gorbunov, "Stremja rannego tipa iz Aleiskoj stepi", *Snarjazhenie verhovogo konja na Altaye v rannem zheleznom veke i srednevekov'ye*, Barnaul, 1998, s.99-101.

¹³ R.H. Beatie, *Saddles*, University of Oklahoma Press, 1981, s.28.

¹⁴ A.E. Dien, *agm*, s.33.

¹⁵ A.E. Dien, *agm*, s.33.

¹⁶ I.L. Kyzlasov, *agm*, s.36.

¹⁷ I.L. Kyzlasov, *agm*, s.31.

¹⁸ M. Artamanov, *Istoriya hazar*, Leningrad, 1962, s.342; Curta Florin, *The other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Kononklijke, Brill N.Y., 2007, s.66.

¹⁹ I.L. Izmaylov, *Pojavleniye i ramnyaya istoriya stremyan v Srednem Povolzh'je*, Novosibirsk, 1990, s.69.

Ambroz ise, MS 7. yüzyıldan önceki dönem için Avarlara ait üzenlerin Avrupa topraklarında bulunmadığını savunur.²⁰

Bu görüşlere ek olarak bazı kaynaklardaki bilgilere göre, 5.-6. yüzyıllarda Orta Avrasya bozkırlarında en büyük göçebe devletini oluşturan halklar arasında, Avarların (Göktürkçe yazılı kaynaklarda “Apar”, Çince yazılı kaynaklarda “Juan-juan” ya da “Jujan”, Avrupa kaynaklarında “Avar”) esareti altında kalan Türk Aşına soyu mahir demirciydi. Ana faaliyeti Avar ordusu için askeri teçhizat hazırlamak olan bu soy, uzun süre özgürlük için savaşmıştır. Zaman içinde askeri becerileri gelişmiş, bir Göktürk lideri Tumin (Göktürk yazıtlarında “Bumin”) önderliğinde 546’da “Tiele” boyunu yenmiş ve Bumin evlenmek için Avar hakanı Anagay’dan onun kızını istemiştir. Hakan’ın ona köle muamelesi yapması, ikisi arasında kavgaya neden olmuştur. Bumin, Batı Wei Devleti’yle temasa geçmiş ve imparatorun kızıyla evlenmiştir. 552’de ise Avar ordusunu yenerek kendini hakan ilan etmiş, bunun üzerine Anagay intihar etmiştir.²¹ Hakanını kaybeden Avar Devleti’nin dağılmasından sonra, Avarların bir kısmı Göktürk Kağanlığı otoritesini tanımış, diğerleri ise batıya, Ural ve İdil nehirleri arasındaki alanlara hareket etmişlerdir. Daha sonra, Türklerin baskısı sonucunda Avarlar İdil’den batıya Dinyeper ve Tuna boylarına yerleşmişler ve böylece, 7.-8. yüzyıllarda dökme demir üzenlerin Avrupa’ya yayılmasına yol açan yeni bir göçebe devleti kurdukları arkeolojik olarak kanıtlanmıştır.²²

Büyük bir süvari ordusuna sahip olan Göktürk Kağanlığı’nın Avrasya’daki istilaları sırasında at teçhizatı ve askeri silahlarla birlikte geniş çapta dökme demir üzenleri üretmeye başladığı söylenebilir. Demir hammaddelerinin ve demirden yapılan askeri teçhizatın Türklerin siyasi ve ekonomik kalkınmasında önemli rol oynadığı hatta “Ergenekon” örneğinde de görüldüğü gibi sözel edebiyata da yansdığı söylenebilir. Göktürk Kağanlığı dönemine ait üzenlerin, bu devletin sınırları içerisindeki tüm bölgelere yayılmış olması dikkat çekicidir. Özellikle günümüz Sibirya bozkırlarında, Sayan-Altay, Kuzey Kafkasya, Uzak Doğu, Moğolistan, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan’daki birçok mezarda üzenler bulunmuştur. Altay, Güney Sibirya, Kazakistan’ın Yetisu Bölgesi, Doğu Türkistan’ın kuzey kısmı, Moğolistan’daki vadi havzaları ve Kırgızistan’daki Çu Vadisi Türk boylarının en yoğun nüfuslu bölgeleri olmuştur. Bu alanlarda, Türklerin bıraktığı kültürün ana sembolleri olan Türk mezarları ve üzerlerine yerleştirilen Türk “ataları” (balballar) üzerinde pek çok arkeolojik araştırma yapılmıştır.

Göktürklerde üzenin kullanım dönemi hakkında birçok tartışmalı fikir olduğu da unutulmamalıdır. Özellikle A.K. Ambroz’a göre, Türk üzenisi MS 8. yüzyıldan önceki dönemde hiç bulunamamıştır.²³ P.I. Shulga ve V.V. Gorbunov Türklerin üzenleri 6. yüzyılın sonunda kullanmaya başladığını söylerler.²⁴ Kırgızistan’daki Türk döneminin kurgan-mezarlarını inceleyen K. Tabaldiev, üzenleri iki gruba ve her grubu dörder türe ayırmış, en eski şekillerin 5.-6. yüzyıllara tarihlenebildiğini belirtmiştir (Ek 14). Bu araştırmacı tarafından önerilen sınıflandırmaya göre, üzenlerin iki grubu şöyledir: 1 - dairesele; 2 - yarı daire (kemer şekilli) üzenler. Birinci grubun 4. tipi tüm üzenler arasında en eskileri olup, 5.-6. yüzyıla tarihlendirilebilir. Ancak bunların şekli yuvarlak olmasına rağmen, kulak kısmı düzgün bir şekilde işlenir. Bizim bulduğumuz üzenin kulağının tabanında ise özel bir boyun oluşur. K. Tabaldiev’e göre, böyle bizimki gibi üzenler 6. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış ve yaklaşık 9. yüzyıla kadar kullanılmıştır. İkinci grup, yani kemerli üzenler de genel olarak 6.-10. yüzyıllarda kullanılmıştır. Böylece, Taşkent Süngeç kurgan mezarından bulduğumuz üzenin bu sınıflandırmaya göre birinci grup üzenlerine yakın olduğu ve MS 7.-8. yüzyıllara tarihlenebildiği söylenebilir.²⁵

Fikrimizce, Türkler üzenleri iktidara geldikleri andan itibaren geniş çapta kullanmaya başlamış olmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, süvariye dayanan büyük ölçekli istilalar, zamanının en gelişmiş askeri taktiklerini, silahları ve süvari ordusunu gerektirirdi. Göktürk ordusu bu konuda çok ilerlemişti.

3. Güney Orta Asya Arkeolojisinde Üzen

Özbekistan topraklarında bulunan ve incelenen demir üzenine benzer bulgular daha önce de ele geçmiştir. Böyle bir demir üzeninin ilk örneklerinden biri, Semerkant civarındaki Ulubey Gözlemevi ve çevresinde yapılan araştırmalar sırasında bir Türk kökenli cesede ait mezarda bulunmuş ve V. Sprishevsky tarafından MS 7.-8. yüzyıllara tarihlendirilmiştir.²⁶ K. Tabaldiev tarafından ise, bu üzeninin daha eski olduğu düşünülmekte ve 5.-6.

²⁰ V.P. Nikonorov, *agm*, s.264.

²¹ C.I. Beckwith, *Empires of the Silk Road*, Oxford. Princeton University Press, 2009, s.114.

²² Curta Florin, *age*, s.66.

²³ A.K. Ambroz, “Problemy rannesrednevekovoj hronologii Vostochnoj Evropy”, *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1971, s.128.

²⁴ P.I. Shulga, V.V. Gorbunov, *agt*, s.100.

²⁵ K. Tabaldiev, *Kurgany srednevekovyh kochevyh plemen Tjan-Shanja*, Bişkek, 1996, s.38-40.

²⁶ V.I. Sprishevsky, “Pogrebenije s konem srediny I tysjacheletija n.e., obnaruzhennoje okolo observatorii Ulugbeka”, *Trudy muzeya istorii UzSSR*, S.1, Taşkent, 1951, s.37.

yüzyıllara ait olabileceği belirtilmektedir.²⁷ Taşkent bölgesindeki Ahengeran Nehri üzerindeki Angar köyünde 21 numaralı sit alanından bulunan üzeninin 8.-9. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir²⁸ (Ek 15). Yine Özbekistan Andican Vilayeti Cele-Kuduk ilçesindeki Delverzin-Tepe arkeoloji sit alanında A. Zadneprovsky'nin tarafından kazılan birkaç kurgan-mezarının Eski Türklere ait olduğu doğrulanmıştır. Burada çanak çömleklerle birlikte at koşum takımları, özellikle de üzenği bulunmuştur (Ek 16). Araştırmacı bu alanın MS 6.-8. yüzyıllara tarihlendiğini çanak çömlek üzerindeki Türk-runik yazılardan dolayı vurgulamaktadır.²⁹ Ancak üzenği, ağızlık demirleri (kantarma, gem vb.) ve dizgin parçaları runik yazılarına göre daha kesin ve net bir tarihi dönemi gösterebilir. Çünkü yazılı kaynaklardan Göktürklerin Güney Orta Asya tarım vahalarına ilk girişinin 6. yüzyılın ortalarında, geniş çapta yayılmasının ise 7.-8. yüzyılların başlarında gerçekleştiği bilinmektedir. Bulgumuza en benzer üzenğiler Dağlı Altay'daki Çoba-7 kurgan-mezarının 3 numaralı mezarlığından bulunmuş ve araştırmacılarca 7.-9. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Bu tarihlendirme, tabii ki, mezarın başka materyallerinden elde edilen bulgulara dayanmaktadır³⁰ (Ek 17).

Taşkent vahası, Güney Orta Asya tarım vahalarında Göktürklerin ele geçirdiği ilk bölge olup o dönemde vahanın kuzeydoğusundaki Tanrı Dağları'nın Ügem, Piskem, Çatkal, Kurama gibi batı sırtlarının uzun zaman boyunca gümüş, bakır ve demir madenleri açısından zengin olduğu Göktürkler tarafından iyi biliniyordu. Demircilik konusunda yetenekli olan Türkler, bu yerlerin stratejik önemini farkındaydı. Özellikle, Göktürk Kağanlığı dönemi uzmanlarından biri olan G. Babayarov'un Taşkent vahasında Göktürklerin bastığı paralar üzerine yaptığı çalışmaları sonucunda, Taşkent (Çaç) vahasının MS 6. yüzyılın ikinci yarısından Göktürlere bağlı bir vassal bölge olduğu, 7. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak ise bu bölgenin direkt Türk teğinleri hanedanı tarafından yönetildiği, bölgenin tarımcı ve konargöçer dünyalarını birbirine bağlayan İpek Yolu üzerindeki önemli bir nokta haline geldiği tespit edilmiştir.³¹ Türk-Soğd kültürel entegrasyonu ve ortak yağamının belirleyici aşaması, 618'den 630'a kadar iktidarda olan Ton Yabgu Kağan'ın kendi karargâhının Çaç Bölgesi'ndeki "Ming Bulak" Vahası'na taşınmasına denk gelmişti. Bu dönemin maddi kültürünün özellikleri, Çaç Bölgesi'ndeki ve Çarvak Havzası'ndaki yerleşim yerleri, mezarlıkları ve eski maden yerlerini arkeolojik olarak inceleyen Y.F. Buryakov'un bilimsel çalışmaları sonucunda da doğrulanmıştır.³² Sadece Taşkent vahasında değil, aynı zamanda MS 6.-8. yüzyılların etnogenetik süreçlerinde, tüm Özbekistan bölgesi üzerinde siyasi hâkimiyet kazanan Göktürk Kağanlığı'nın önemli bir rol oynadığına dikkat edilmelidir.³³ Türk boyları bu dönemde Orta Asya vahalarının içerisine kadar girip yerleşik hayata geçerken, Soğd nüfusunun Göktürk Kağanlığı'nın merkezi, yani kuzeydoğu kesimlerine ve Doğu Türkistan'a yayıldığı görülür.³⁴

SONUÇ

Sonuç olarak, yukarıda sunulan bilgilerin A.K. Ambroz'un demir üzeninin bir merkezde ortaya çıktığı ve diğer alanlara yayıldığı görüşünü³⁵ doğruladığı söylenebilir. Siyasi hâkimiyetini doğuda Pasifik Okyanusu'ndan batıda Karadeniz kıyılarına ve kuzeydeki Sibiry bozkırlarından güneydeki Amu Derya'ya kadar uzanan geniş alanlarda kurmuş olan Göktürk Kağanlığı, sadece üzenğilerin değil, aynı zamanda at ekipmanlarının da yayılmasını sağlamıştır. Tabii ki, Özbekistan bölgesi bir istisna değildir. Bununla birlikte, muhtemelen at koşum takımları kağanlığın ele geçirdiği yerleşik vahalarda yerel ahali tarafından kabul edilmiş ve daha da geliştirilmiş olabilir. Tarihi açıdan baktığımızda, Göktürk dönemini takip eden zaman içinde kağanlığın parçalanmasına çeşitli vassal ya da kırsal bölgelerin askeri güçlenmesi, dolayısıyla merkezi hâkimiyetin zayıflaması da neden olmuş olabilir.

Üzenği, başlangıçta Orta Avrasya konargöçer halkları tarafından deri ve ahşaptan yapılmıştır. Hindistan'da ata binmede dengeyi korumak için atın tek tarafında asılı duran halkalar olarak kullanılırken, Çin, Kore ve Japonya'da üzenği ahşap esaslı metal kaplı dekoratif özellikli cenaze eşyalarının ayrılmaz bir parçası olarak kullanıldı. Üzenğilerin Avrupa topraklarına ilk yayılışına Avarların sebep olduğunu inkâr etmeden, Göktürk Kağanlığı

²⁷ K. Tabaldiev, *age*, s.39.

²⁸ *Drevnjaja i srednevekovaya kul'tura Chacha*, Taşkent, 1979, s.38-39.

²⁹ Y.A. Zadneprovsky, "Tjurkskije pamjatniki v Fergane", *Sovetskaya arheologiya*, S.1, 1967, s.271-274.

³⁰ O.V. Larin, A.S. Surazakov, "Raskopki mogil'nika Choba-7", *Arheologija Gornogo Altaya*, Barnaul, 1995, s.90.

³¹ G. Babayarov, *Türk Haqanlığının devlet tizimi*, Özbekistan Bilimler Akademisi (Doktora tezi), Taşkent, 2012, s.181-207; G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*, The Catalogue of the Coins of Turcic Qaghanate. Ankara, TİKA, 2007, s.45-47.

³² Y.F. Burjakov, M.R. Kasymov, O.M. Rostovtsev, *Arheologičeskiye pamyatniki Tashkentskoy oblasti*, Taşkent, 1966, s.13-26.; Y.F. Burjakov, *Genezis i etapy razvitiya gorodskij kul'tury Tashkentskogo oazisa*, Taşkent, 1982, s.12-14; *Drevnosti Charvaka*, Taşkent, 1976, 35-36.

³³ Zaheer Baber, *The Science of Empire: Scientific Knowledge, Civilization, and Colonial Rule*, State University of New York Press, 1996, s.69.

³⁴ F.A. Maksudov "Batı Türkistanda Karahanlı kentlerinin gelişimi üzerine", *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, Cilt 03, S.05, 2012, s.339-351.

³⁵ A.K. Ambroz, "Stremena i sedla rannego srednevekov'ja kak hronologičeskij pokazatel' (IV-VIII vv.)", *Sovetskaya arheologiya*, S.4, 1973, s.86.

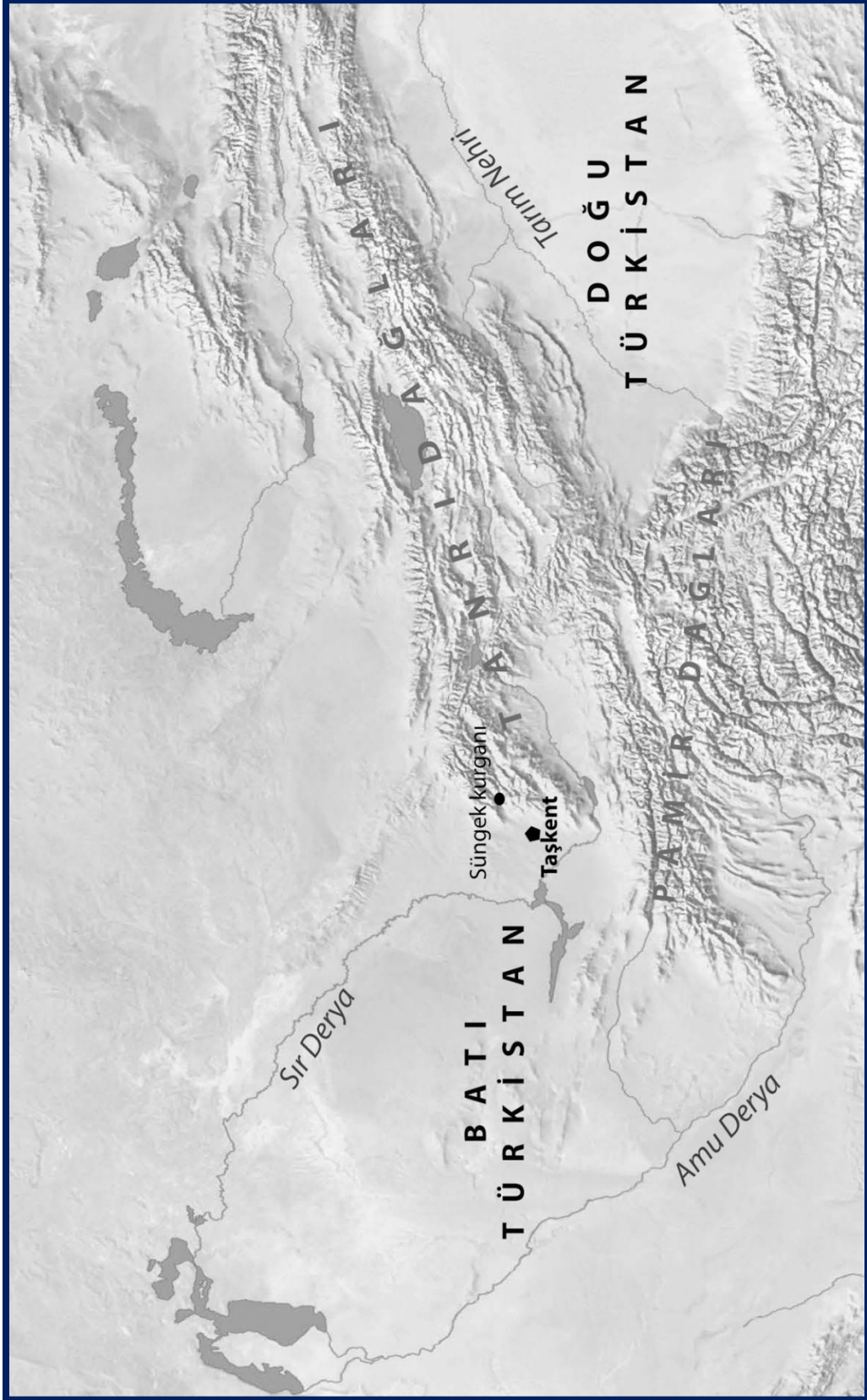
döneminde dökme demir üzenlerin yaygın hale gelmesinin, büyük bir süvari ordusu olan Göktürk Devleti'nin devrimci aktivizminden kaynaklandığı söylenebilir.

At koştururken, üzenği üzerine yaslanmış halde bir yay veya kılıç çekmek çok daha kolaydır. Bu durum, elbette, göçebe ordunun temeli olan süvarilerin yeteneklerini önemli ölçüde artırmıştır. Sert bir eyer olmadan, üzenği üzerine yaslanmak daha zordu ve aynı zamanda atın yaralanma riskini de arttırdı. Bu tür vakaları inceleyen zamanın teknoloji uzmanları, kendi zamanı için önemli olan at ekipmanlarını icat etmiş ve zamanla geliştirmişlerdir. Demir üzenği, İlk Orta Çağ Orta Asya konargöçer uygarlığının ortaya çıkmasını ve Türk boylarının geniş alanlarda yayılmasında önemli olan ana araçlardan biriydi ve keşfi, tekerlek veya matbaa kadar önemliydi. Bulduğumuz Taşkent Çarvak Havzası'ndaki Süngök kurgan mezarı, Göktürklerin tercih ettiği konum kolaylığı ve mineral zenginliği açısından önemli stratejik konumuna sahip olan alanlardan biridir. Süngök kurgan mezarı, Göktürk Kağanlığı'nın temelini oluşturan konargöçer ve yarı yerleşmiş nüfusun bir anıttır. Burada bulunan üzenği, MS 6.-9. yüzyıllarda Altay'dan Güney Orta Asya'ya kadar uzanan bölgede yaygın olarak kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- AMBROZ, A.K. "Problemy rannesrednevekovo y hronologii Vostochnoy Evropy", *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1971. s.120-128
- AMBROZ, A.K. "Stremena i sedla rannego srednevekova ya kak hronologičeskiy pokazatel' (IV-VIII vv.)", *Sovetskaya arheologiya*, S.4, 1973. s.81-96
- ARTAMANOV, M. *Istoriya hazar*, Leningrad, 1962, s.339-342
- BABAYAR, G. *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Katalogu*, The Catalogue of the Coins of Turkic Qaghanate. – Ankara: TİKA, 2007. s.15-49
- BABAYAROV, G. *Türk Haqanlığının devlet tizimi*, Özbekistan Bilimler Akademisi (Doktora tezi), Taşkent, 2012.
- BABER, Zaheer, *The Science of Empire: Scientific Knowledge, Civilization, and Colonial Rule*, State University of New York Press, 1996.
- BEATIE, R.H. *Saddles*, University of Oklahoma Press, 1981.
- BECKWITH, C.I. *Empires of the Silk road*, Oxford. Princeton University Press, 2009.
- BURYAKOV, Y.F. *Genesis i etapy razvitiya gorodskoy kul'tury Tashkentskogo oazisa*, Taşkent, 1982.
- BURJAKOV, Y.F., KASYMOV, M.R., ROSTOVTSEV, O.M. *Arheologicheskiye pamyatniki Tashkentskoy oblasti*, Taşkent, 1966.
- DIEN, A.E. "The Stirrup and Its Effect on Chinese Military History." *Ars Orientalis*, S.16, 1986, s.33–56
- DREVNYYAYA i srednevekovaya kul'tura Chacha*, Taşkent, 1979.
- DREVNOSTI Charvaka*, Özbekistan Bilimler Akademisi "Fan" yayınevi, Taşkent, 1976.
- FLORIN, Curta, *The other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Kononklijke, Brill N.Y., 2007.
- IZMAYLOV, I.L. Pojavleniye i rannaya istoriya stremyan v Srednem Povolzh'je, *Voennoe delo drevnego i srednevekovogo naseleniya Severnoi i Sentralnoy Azii*. Novosibirsk, 1990. s.61-70
- KLYASHTORNY, S.G., Savinov, D.G. *Stepnyye imperii Yevrazii*, Sankt Petersburg, 1994.
- KYZLASOV, I.L. "O proishojdenii stremyan", *Sovetskaya arheologiya*, S.3, 1973. s.24-36
- LARİN, O.V., SURAZAKOV, A.S. "Raskopki mogil'nika Choba-7", *Arheologiya Gornogo Altaya*, Barnaul, 1995, s.86-91.
- LITTAUER, M.A. "Early stirrups", *Antiquity*, S.55 (214), 1981, s.99-105
- NİKONOROV, V.P. "K voprosu o roli stremyan v razvitii voennogo dela", *Stepi Yevrazii v drevnosti i srednevekova ye*, C.II, Sankt Petersburg, 2003. s.263-267
- MAKSUDOV, F.A. "Batı Türkistanda Karahanlı kentlerinin gelişimi üzerine", *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, Cilt 03, S.05, 2012, s.339-351.
- SHULGA, P.I., GORBUNOV, V.V. "Stremya rannego tipa iz Aleiskoj stepi", *Snarjzhenie verhovogo konja na Altaye v rannem zheleznom veke i srednevekova ye*, Barnaul, 1998, s.99-103
- SPRİSHEVSKY, V.I. "Pogrebeniye s konem serediny I tysjacheletiya n.e., obnaruzhennoye okolo observatorii Ulugbeka", *Trudy muzeya istorii UzSSR*, S.1, Taşkent, 1951. s.33-39
- TABALDİEV, K. *Kurgany srednevekovyh kochevyh plemen Tjan-Shanja*, Bişkek, 1996.
- VAINŞTEYN, S.I. *Mir kochevnikov tsentra Azii*, Moskova, 1991.
- WHITE, Lynn Townsend, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford University Press, 1964.
- ZADNEPROVSKY, Y.A. "Turkskiye pamyatniki v Fergane", *Sovetskaya arheologiya*, S.1, 1967, s.271-274.

Ek 1. Güney Orta Asya ve Göktürk dönemi Süngök kurgan mezarı (Taşkent, Özbekistan) konumu haritası.

GÖKTÜRKLER VE ÜZENİNİN YAYILMASI ÜZERİNE

Ek 2. Batı Tanrı Dağları Çarvak Suni Gölü ve Süngök kurgan mezarının güneyden görünüşü.

Ek 3. Süngök kurgan mezarında tahrip olunmuş bir gömü yeri açması.

Ek 4. Süngök kurgan mezarı seramikleri.

Ek 5. Süngök kurgan mezarı demir eşyaları.

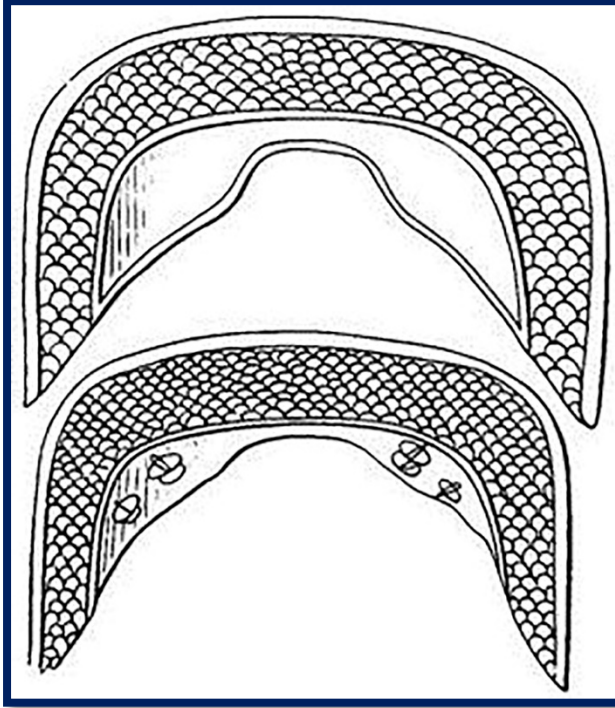
Ek 6. Süngək kurgan mezarından bir demir üzengi.

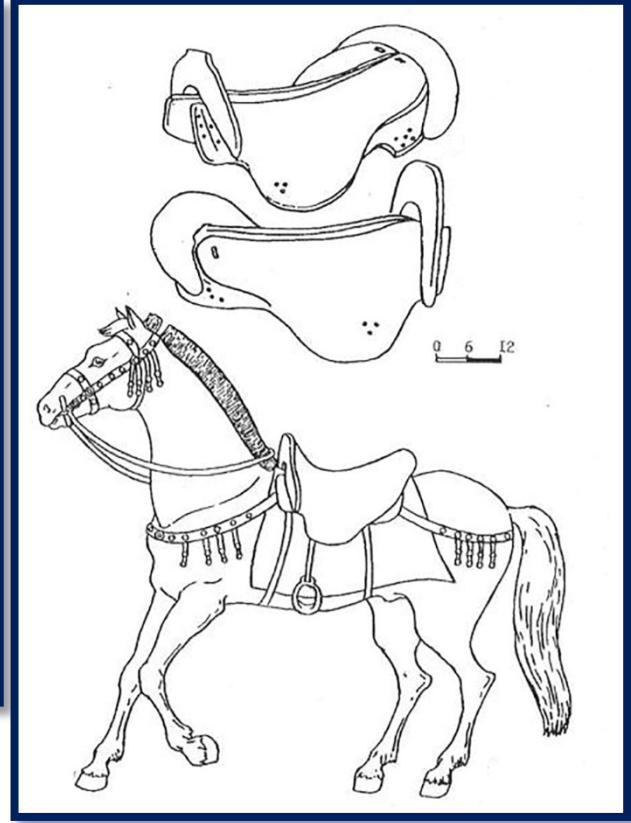
Ek 7. Sert eyer. Moğolistan. MS 3. yüzyıl. Avar dönemi (Seregin 2015).

Ek 8. Sert eyer. Tunçtan yapılmış eyer kemerleri.
Kore yarımadası. MS 3.-4. yüzyıl. (Kyzlasov 1973).

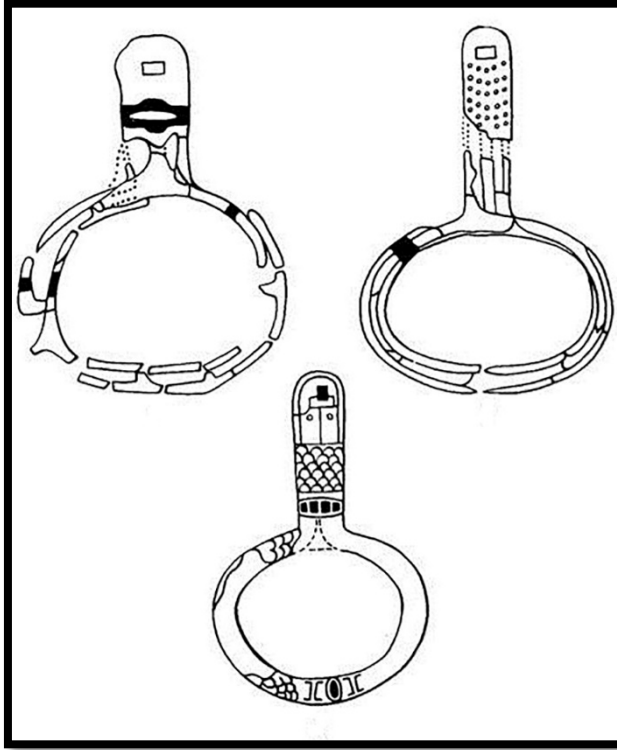

Ek. 9. Sert eyer ve at koşum takımı. Kırgızistan.
Göktürk dönemi. Y.S.Hudjakov rekonstrüksiyonu
(Tabaldiev 1996)

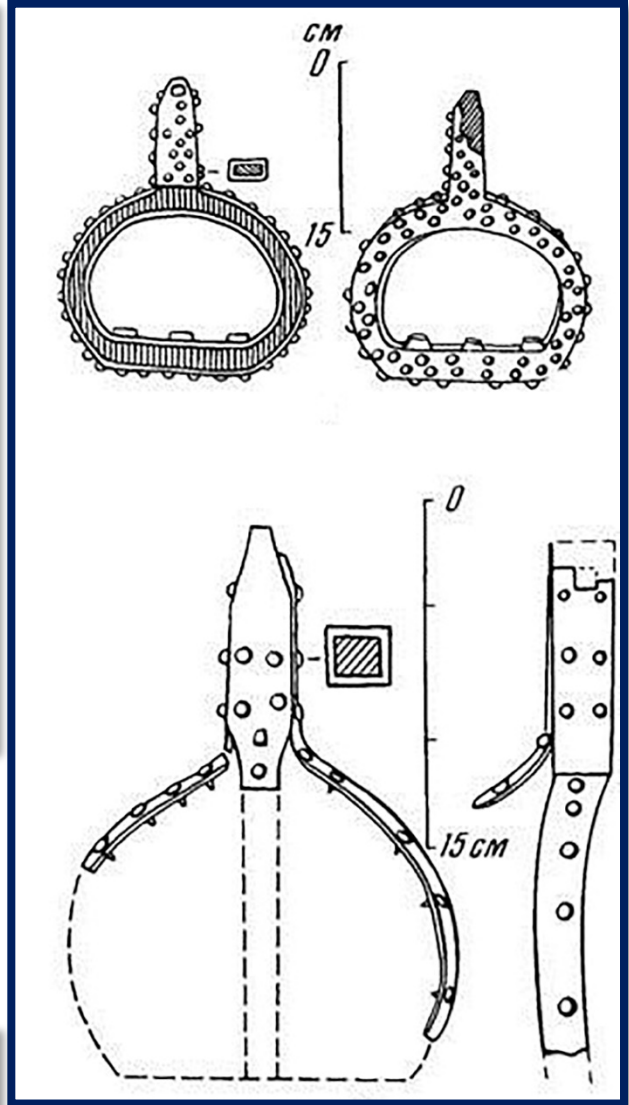

GÖKTÜRKLER VE ÜZENGİNİN YAYILMASI ÜZERİNE

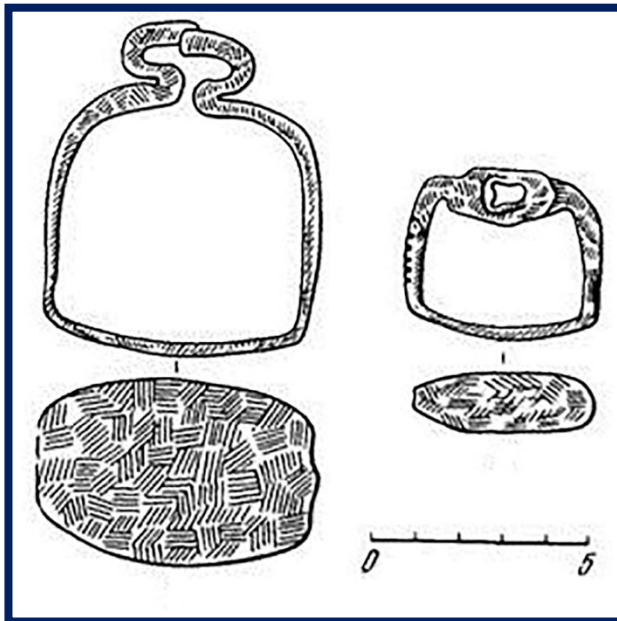
Ek 10. Ahşap esaslı metal kaplamalı üzengi. Kore yarımadası. MS 4.-5. yüzyıl (Kyzlasov 1973).

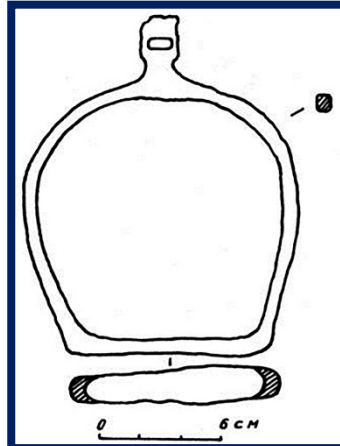
Ek 11. Ahşap esaslı metal kaplamalı üzengi. Japonya. MS 5. yüzyıl (Kyzlasov 1973).

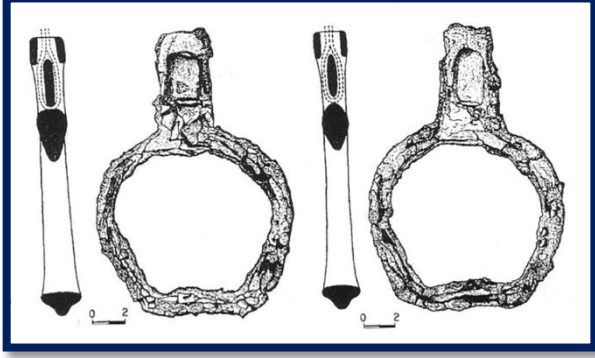
Ek 12. Demir üzengi. Hakasya. MS 3. yüzyıl (Kyzlasov 1973).

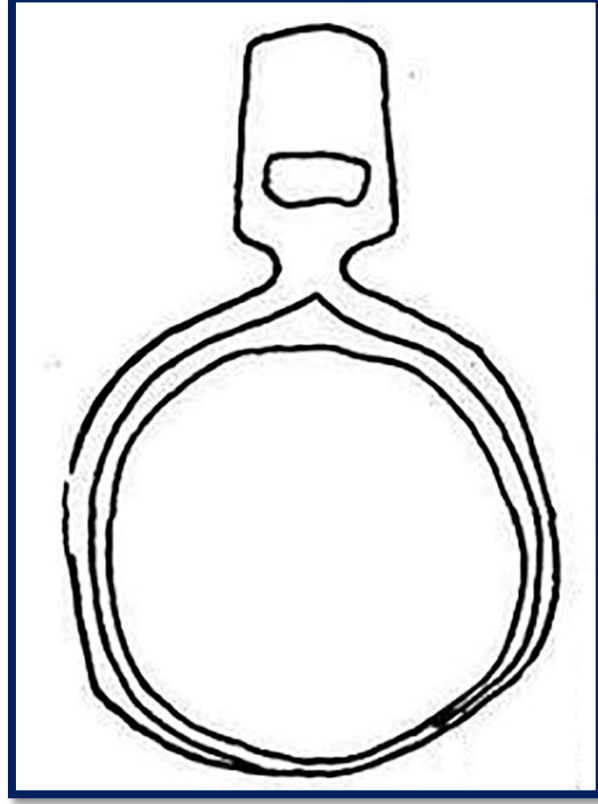
Ek 13. Demir üzengi. Orta İdil havzası. Avar-Göktürk dönemi (Izmaylov 1990).

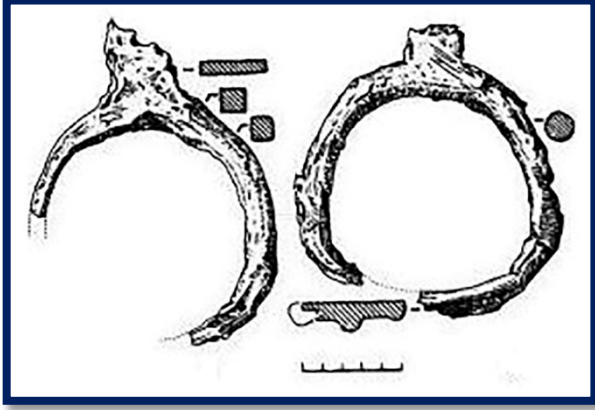
Ek 14. Demir üzengi. Kırgızistan. MS 5.-6. Yüzyıl (Tabaldiev 1996).

Ek 15. Demir üzengi. Taşkent vahası. Göktürk dönemi (Şişkina 1979).

Ek 16. Demir üzengi. Fergana bölgesi. Göktürk dönemi (Zadneprovsky 1973).

Ek 17. Demir üzengi. Dağlı Altay. Göktürk dönemi (Larin, Surazakov 2015).

